

УДК 371.212.8-051:34(4)(091)"18"

**ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ПРАВ АБСОЛЬВЕНТІВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ЗАКЛАДІВ РЕАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
(друга половина XIX ст.)**

Зоряна Саф'янюк

*Львівський державний екологічний політехнікум
вул. Замарстинівська, 165, 79020 Львів, Україна*

Висвітлено аспекти розширення прав випускників реальних середніх шкіл у Європі в другій половині XIX ст. Звернено увагу на формування законодавчої бази діяльності таких навчальних закладів.

Ключові слова: права випускників, реформи освіти, реальні середні школи.

На сучасному етапі розбудови держави і демократичних перетворень в Україні великого значення набувають удосконалення системи освіти, підвищення ефективності навчання відповідно до соціально-економічних умов і потреб, забезпечення його зв'язку з життям, піднесення виховного й освітнього процесів на якісно новий ступінь розвитку. Успішному розв'язанню цього завдання сприятиме вивчення зарубіжного досвіду демократизації прав випускників освітніх закладів різного типу, створення відповідної законодавчої бази.

Ми ставили за мету дослідити аспекти розширення прав абсолювентів закладів реальної середньої освіти другої половини XIX ст. у контексті європейських освітніх реформ.

Серед сучасних дослідників у галузі історії реальної освіти виділяються своїми працями Л. Г. Баїк, Д. Д. Герцюк, І. Є. Курляк, С. Б. Лаба, Б. М. Ступарик та ін. Проте питання вивчення особливостей та шляхів розвитку змісту реальної освіти малодосліджене.

Друга половина XIX ст. вирізняється в історії школи провідних країн Європи новими підходами до розв'язання найважливіших проблем освіти, навчання і виховання. Розвиток науки, промисловості й торгівлі потребував фахівців, які володіють природничо-науковими і технічними знаннями. Тому цей період характеризувався інтенсивною перебудовою освіти, проведенням відповідних реформ, спрямованих на демократизацію освітнього процесу. Незважаючи на наявні закономірності становлення шкільних систем у розвинених країнах Заходу, можна простежити певні особливості. До кінця 50-х років XIX ст. єдиними елітарними навчальними закладами Німеччини, які давали право доступу до університетських студій, були гімназії [5, с. 112]. Водночас функціонували реальні школи, які такого права не давали. Такі

школи призначалися для дітей міщан, що не мали наміру вступати до університетів. У цих навчальних закладах значно більше уваги, ніж у гімназіях, зосереджувалося на фізиці, математиці, природознавстві та нових мовах. Латинську мову в реальних школах вивчали з огляду на те, що випускникам реальних шкіл з латинською мовою надавали пільги під час проходження військової служби і право обіймати деякі посади в державних установах [9, с. 153–154].

Міністр духовних, навчальних і медичних справ Пруссії Бетман-Гольвег 1858 року видав „Положення про викладання й екзамену в реальних школах” [10, с. 26–27]. Згідно з цим документом реальні школи поділялися на два типи: реальні школи I розряду з дев’ятирічним терміном навчання, у навчальних планах яких була латинська мова (грецьку не вивчали) [5, с. 128]; і реальні школи II розряду з меншим терміном навчання, в яких латинську мову викладали факультативно. Третім типом реальної школи була підвищена міська школа із семирічним терміном навчання і з тим навчальним планом, за яким працювала реальна школа I розряду, тільки без латинської мови. Навчальний план 1859 року по суті став метричним свідоцтвом реальної школи [9, с. 154].

Пруське „Положення” незабаром було широко поширене в більшості німецьких держав. Завдяки численним вимогам громадськості 7 грудня 1870 року видано постанову, згідно з якою абсолювенти реальних шкіл I розряду одержали право вступу на філософські факультети університетів для спеціалізації з математики, природознавства й нових мов. Водночас після закінчення університету випускники-реалісти одержували право викладати у всіх середніх навчальних закладах і допускались до складання іспиту на звання учителя середньої школи.

Після створення Німецької імперії система навчальних закладів була уніфікована, був запроваджений державний нагляд за всіма школами. За зразок були взяті типи середніх навчальних закладів, які існували в Пруссії [10, с. 27]. Незважаючи на недоброзичливе ставлення більшості чиновників міністерства, директорів й учителів шкіл до реальної середньої освіти, реальні навчальні заклади продовжували розвиватися. Їх розвиток відбувався у двох напрямках. З одного боку, 1878 року в дев’ятирічні реальні школи без латинської мови були трансформовані так звані промислові школи (Gewerbeschulen), створені у 50-х роках. Ці нові реальні школи повинні були готувати молодь до вступу в різноманітні вищі технічні заклади. Такі школи 1879 року були передані Міністерству духовних справ і освіти. З іншого, реальні школи I розряду змінювали напрям свого розвитку, дедалі більше наближуючись за змістом освіти до традиційних класичних гімназій, від яких вони відрізнялись головню тим, що у навчальному плані не було грецької мови [9, с. 156–157].

Важливу роль у становленні шкіл нового типу відіграв пруський педагог Герман Бонітц, який, раніше працюючи в Австрії, значно сприяв перебудові середніх освітніх закладів відповідно до вимог сучасності. Складений Г. Бонітцем навчальний план 1882 року відображав зміни у змісті освіти наявних на той час середніх шкіл. План відновлював утравкістську систему. Нова пруська програма не тільки поверталась до викладання природничих дисциплін, а й значно посилювала вимоги до вивчення математики і нових мов [10, с. 111]. Реальні школи I розряду в 1882 р. одержали назву реальних гімназій [5, с. 128].

Дидактичну основу класичних гімназій й надалі „творили” релігія й гуманітарні предмети. На них відводили 78,3% усіх навчальних годин (210 тижневих годин), а на предмети реального циклу – лише 21,7% (58 годин). У реальних гімназіях більше уваги приділяли природничо-математичним дисциплінам (92 год, або 32,7%), проте й тут релігія і гуманітарні предмети значно домінували (189 год, або 67,3%). Про намагання зблизити реальну гімназію з традиційною „вченою школою” свідчить той факт, що порівняно з навчальними планами, які були до 1882 р., кількість годин на латинську мову збільшувалася на 10, а на предмети природничо-математичного циклу зменшувалось на 9. Щоправда, водночас відбулося певне скорочення кількості годин, які відводили на вивчення латинської мови в класичній гімназії, і збільшення кількості годин для занять з предметів реального циклу. Проте, незважаючи на те, що загальна кількість годин, відведених на вивчення латинської мови, зменшувалась від 86 до 77, вимоги до цього предмета на випускних іспитах суттєво не змінилися. Аналіз навчальних планів засвідчує, що навіть у підвищеній реальній школі на вивчення гуманітарних предметів відводили значно більше часу (159 год, або 61,6%), ніж на реальні предмети (99 год, або 38,4%) [9, с. 158].

Новий навчальний план проіснував недовго. З одного боку, він не задовольняв ні прихильників реальної школи, які хоч і дав назву „реальна гімназія”, але не розширив її права. З іншого, прихильники гімназійного класицизму були незадоволені скороченням навчальних програм з латинської й грецької мов.

У грудні 1892 року відбулася чергова конференція з питань організації освіти. Прогресивні положення конференції на користь сучасності, незважаючи на опір консерваторів, найкраще знайшли своє відображення в нових навчальних планах 1892 року. Ці плани значно обмежували викладання латинської мови (кількість годин, які відводили на цю дисципліну, зменшено від 77 до 62; скасовувалось написання латинських творів, які ще недавно розглядали як найважливішу мету й вінець усієї класичної освіти); збільшували вимоги до вивчення німецької мови (без

оцінки „задовільно” з цього предмета не видавали атестат зрілості) [10, с. 113].

Отже, гімназія врешті сама по собі перетворилась з вузько-класичної у реальну, що зумовило недоцільне існування реальних гімназій як окремих навчальних закладів. Проте конференція так і не змогла вирішити питання гімназійної монополії, яка і надалі зберігалась. Абсолювенти реальних шкіл не мали змоги вступати до університетів, а отже, реальна гімназія була приречена на загибель, як половинчастий заклад. Отже, гімназійна реформа 1892 року знову повертала до старої універсальної школи [10, с. 114].

Середня школа наприкінці XIX ст. була різних типів: 9-річна класична гімназія із стародавніми мовами, реальна гімназія тільки з латинською мовою, з посиленням вивчення математики і природознавства, вища реальна школа без стародавніх мов, 6-річні класичні прогімназії, реальні прогімназії і реальні школи. Лише 1900 року було зрівняно в правах абсолювентів усіх дев'ятикласних середніх шкіл. Відмінності у підготовці абітурієнтів вирівнювалися спеціальними курсами при університеті та іспитами [4, с. 138].

На відміну від Німеччини та інших країн Європи державна шкільна система Англії склалась досить пізно, лише наприкінці XIX ст. До того часу школа цілком перебувала під впливом церкви і благодійних організацій [10, с. 30]. Крім того, в Англії особливо гостро відчувалась цілковита невідповідність між станом школи, з одного боку, і рівнем розвитку науки та промисловості, з іншого.

Потреби у сучасних дисциплінах, що зростали, змусили англійський парламент провести певні підготовчі заходи щодо їх впровадження в навчальні програми й плани граматичних шкіл – найтипівіших ланок середньої освіти Англії. Проте, як виявилось, ефективне викладання реальних предметів, що було побудоване на формальному забезпеченні, зіткнулося зі значними труднощами. Запровадження сучасних дисциплін порушувало важливі питання статусу і престижу англійських середніх освітніх закладів. Шкільні вчителі задля власних фінансових інтересів намагались привернути увагу „приватних” учнів, особливо „приватних класичних” учнів, одночасно намагаючись не допускати до навчання у заклади „місцевих” хлопців, які мали значно нижчий соціальний стан, аніж їхні ровесники-„приватисти”. Навчання „місцевих” хлопців, на думку керівників шкіл, значно знизить статус елітних закладів і відштовхне пансіонерів, які платять за навчання. Однак передова англійська громадськість вважала, що соціальні й академічні амбіції директорів і педагогів шкіл обмежували права та інтереси дітей, які мали на меті здобути знання, необхідні для практичної професійної діяльності. Поділ середніх навчальних закладів на публічні (громадські) й місцеві частково вирішував цю проблему. Публічні школи, здебільшого

класичні закритого типу, готували до вступу в університети [10, с. 116–117]. Навчальний план кожної з публічних шкіл Англії в розглядуваний період будувався по-своєму, шкільна справа не регулювалась ні державою, ні церквою. Спільною ж рисою навчальної роботи цих шкіл був крайній консерватизм і виняткове панування класицизму. У середніх школах, які відкривали міські самоуправління, що обслуговували представників буржуазії, навчальні плани не були такими односторонньо-класичними: тут поряд з латинською і грецькою мовами (мали панівне становище) вводились математика, географія та історія, нові мови.

Ще в середині ХІХ ст. держава мало брала участь в організації шкільної справи, але вже в 60-х роках дедалі наполегливіше порушується питання про загальне навчання. З 1860-х років відбувається деяке „одержавлення” сфери середньої освіти. Воно виявляється в кредитуванні із суспільних і загальнодержавних фондів граматичних шкіл. Однак програму, розпорядок діяльності, як і раніше, визначали засновники цих шкіл [1, с. 203].

У Франції 1852 року („реформа Фуртеля”) структура й програми державних ліцеїв і муніципальних коледжів зазнали важливих змін. Курс навчання був поділений на три відділення: елементарне, граматичне й вище. У вищому відділенні вводилася біфуркація, тобто створювалися дві секції – наукова й літературна. Частина програми в цих секціях була однаковою. Інша частина мала відмінності: у літературній секції більше уваги приділяли древнім мовам і предметам гуманітарного циклу, у науковій – природознавству й фізико-математичним дисциплінам. Бакалаври літературної секції могли продовжувати освіту в університетах, бакалаври наукової секції – у промислових, комерційних, медичних і природничо-наукових вищих школах [1, с. 213–214]. Однак протягом наступних десяти років спроба декрету 1852 року досягнути компромісу між класичною освітою і потребами реального життя зазнала невдачі: під час вступу підготовка випускників секції природничих наук не відповідала вимогам консервативних вищих шкіл. Перебудова середнього шкільництва Франції зіткнулася зі значними перешкодами. Адже протягом століть французькі середні школи були не лише класичними, але й високо селективними [10, с. 118–119].

Чергова реформа відбулася 1860 року („закон Дюрюї”). Обидві секції вищого відділення були скасовані. Відтворювався єдиний тип класичної освіти. Це супроводжувалося перебудовою програми. Велику увагу приділяли викладанню історії, французької мови, які ставали обов'язковими у всіх класах. Живі іноземні мови почали вивчати протягом усього курсу навчання. Зріс обсяг викладання древніх мов (25–30% навчального часу). До обов'язкових предметів протягом усього періоду навчання ввійшли малювання, музика й релігія. У програмах дещо збільшилася кількість

навчальних годин на природничо-наукову й фізико-математичну освіту [1, с. 214].

З 1879 р. міністром освіти був призначений Жюль Фері, який чимало зробив для демократизації шкільної системи Франції. Під час реформи Ж. Фері 1880 року були розроблені нові навчальні плани середньої школи, в яких більше уваги приділяли вивченню природничих наук. Час, який відводили на вивчення сучасних предметів у кількох ліцеях і колежах, збільшився від трьох до чотирьох і навіть до п'яти років. Вивчення ж латинської мови відкладалось на кілька років, щоб дати змогу випускникам початкових шкіл вступати до середніх шкіл через деякий час [10, с. 119]. При Ж. Фері також були засновані державні середні професійно-технічні навчальні заклади, запроваджена автономія університетів, створені світські жіночі школи тощо.

Детально вивчити питання середньої освіти Франції кінця ХІХ ст. мала на меті у 1898 р. комісія, очолювана французьким філософом і психологом М. Рібо. Після численних перевірок навчальних закладів і аналізу суспільної думки вона констатувала, що класичну традицію необхідно всіляко підтримувати і навіть зміцнювати. Порушувались й питання відбору учнівського контингенту цих закладів: лише лінгвістично обдаровані діти могли навчатись у класах класичного спрямування; для інших потрібно відкривати паралельні сучасні курси з рівними правами й привілеями.

Проект шкільної комісії пропонував таку організаційну структуру середніх освітніх закладів: нижчий і вищий цикли середньої школи, вищий поділявся б на три евентуальні курси, тобто відділи середньої школи, а саме: а) класичний (грецький); б) живих мов; в) реальних дисциплін [10, с. 120].

Як зазначає П. Каптерев, у процесі влаштування середніх шкіл Росія відразу ж відступила від цілковитого класицизму, обмежившись лише однією латинською мовою [3, с. 452].

Компромісно було вирішено питання про характер гімназійної освіти з нахилом до класичної у „Статуті гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти (1864 р.)”. У ньому чітко зазначалося про два типи загальноосвітніх середніх шкіл – семирічні класичні та реальні гімназії [8, с. 672]. Вони вирізнялися цілями і змістом освіти. У реальних гімназіях викладали в однаковому обсязі з класичними такі предмети, як Закон Божий, російську мову з церковнослов'янською (що було нововведенням цього статуту) і літературу; історію, географію, каліграфію. Латинську та грецьку мови там не викладали (лише в класичних, де вивчали ще одну новітню мову). Натомість обов'язково учні вивчали дві живі розмовні мови (французьку та німецьку), а також поглиблено цикл природничо-математичних наук і креслення [5, с. 146]. Більше половини дисциплін, які вивчали „реалісти”, були гуманітарними. Випускників реальної гімназії

допускали до конкурсних іспитів у вищі технічні навчальні заклади, але в університет не допускали [2].

Новий „Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства Народної освіти” від 30.06.1871 скасував реальні гімназії, котрі проіснували неповних вісім років. Оскільки Д. Толстой (міністр освіти з 1866 року) вважав, що реальна освіта не може давати загальнокультурної підготовки, а тому не є загальною. З цих причин вона не придатна для підготовки учнів не тільки до університетських, але й навіть до вищих фахових студій [6, с. 113].

Замість реальних гімназій Міністерств запровадило новий тип середньої школи – реальні училища. Мета цих навчальних закладів була такою: „...надавати молоді... загальну освіту, котра пристосована до практичних потреб і здобуття технічних знань”. На думку Константінова, цей тип школи запропонував міністр Д. А. Толстой, щоб, з одного боку, відволікти від надходження в гімназію (і від університету) різночинців – осіб недворянського походження, а з іншого, задовольнити зростаючу потребу промисловості й торгівлі в обслуговуючому персоналі [7, с. 254]. Термін навчання у цих неповноцінних середніх школах становив шість–сім років з професійним нахилом у старших класах. Особливості змісту регламентувалися статутом 1872 р. [6, с. 114]. Останні класи реального училища мали різні відділення. Зокрема, 5-й і 6-й класи основне й комерційне відділення, а 7-й (додатковий) клас – механіко-технічне, загальноосвітнє. Цей напівпрофесійний характер старших класів реальних училищ, знижуючи загальну освіту, на думку Константінова, не давав і скільки-небудь повноцінних фахівців (техніків або комерсантів) [7, с. 254].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років знову гостро постала проблема розвитку реальної освіти. Були змінені навчальні плани реальних училищ (1888), які стали надавати загальну освіту. З метою зменшити надходження „реалістів” у вищі навчальні заклади Міністерство народної освіти обмежило право переходу учнів у додатковий клас і наказало направляти випускників на державну службу. Древніх мов у цих навчальних закладах не було; значно ширше, ніж у гімназіях, викладали математику, фізику, був курс природознавства, обов'язкові дві нові мови (у гімназії – лише одна), викладали креслення. Так механіко-технічне й хіміко-технічне відділення реальних училищ були ліквідовані.

Випускники, які закінчили реальні училища, мали право вступати лише у вищі технічні й сільськогосподарські навчальні заклади. Абсолювентам гімназій був відкритий доступ в усі вищі навчальні заклади. Отже, і після реформи 1888 року реальні училища залишалися неповноправними середніми навчальними закладами [7, с. 254].

На початку розглядуваного періоду єдиним повноправним типом середньої школи була школа класична – гімназії в Німеччині та Росії, ліцеї та

колежі у Франції, граматичні школи в Англії. Реальна освіта мала статус другосортної, непопулярної, оскільки абсолюенти цих шкіл не мали права вступу до університету. У другій половині XIX ст. починають розробляти документи, котрі визначають зміст середньої освіти. Наприкінці XIX ст. вкорінюється думка, що є два головні напрями загальної освіти – класичний і реальний. У процесі розвитку суспільства виникла потреба створення третього (проміжного) типу середніх шкіл – реальних гімназій. Унаслідок освітніх реформ, що відбулися під впливом протистояння між прихильниками теорій формальної та матеріальної освіти, питома вага класичної складової у змісті освіти суттєво зменшилася. Наслідками цього протистояння, а також процесів демократизації суспільства було проведення шкільних реформ, які мали на меті зближення за своїм змістом класичних та реальних середніх навчальних закладів, розширення прав випускників-реалістів. Дослідження історії демократизаційних процесів у законодавчій базі для реальних навчальних закладів повинно стати предметом окремого ширшого вивчення.

-
1. *Джурицький А. Н.* История зарубежной педагогики. М., 1998.
  2. *Захарова Л., Орлова Ю.* Классическая гимназия. Вчера и завтра // www.voskres.ru/school/gymnaz.htm.
  3. *Каптерев П.* История русской педагогики. СПб., 1855.
  4. *Копач І.* Будучність гімназій. (Уваги доктора Фрідріха Паульзена). // Літ.-наук. вісн. 1901. Т. 15. С. 138–159.
  5. *Курляк І. Є.* Розвиток класичної освіти на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX ст.): Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. К., 1999.
  6. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.* / Отв.ред. А. И. Пискунов. М., 1976.
  7. *Очерки по истории педагогики. Сборник статей / Под ред. проф. Н. А. Константинова.* М., 1952.
  8. *Педагогическая энциклопедия / Под ред. И. А. Каирова, Ф. Н. Петрова, А. И. Богомолова и др.: В 4 т. М., 1966. Т. 3.*
  9. *Пискунов А. И.* Проблемы трудового обучения и воспитания в немецкой педагогике XVIII начала XX в. М., 1976.
  10. *Прокоп І. А.* Шкільна політика в Галичині в контексті європейських освітніх реформ XIX століття: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2003.

**DEMOCRATIZATION OF THE GRADUATES' RIGHTS
THE EUROPEAN SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS
(SECOND HALF OF 19th CENTURY)**

Zoryana Saf'ianiuk

*Lviv State Ecological Polytechnical School
Zamarstynivs'ka Str., 165, UA-79020 L'viv, Ukraine*

The article illuminates the aspects of expanding the rights of the secondary school graduates in Europe in the second-half of the 19th century. Attention is paid to the formation of the legislative base of these educational institutions.

Key words: educational reform, secondary schools, right of the graduates.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2005

Прийнята до друку 25.05.2006